

Kumor, Bolesław

Granice diecezji płockiej

Studia Płockie 3, 45-58

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Bolesław Kumor

GRANICE DIECEZJI PŁOCKIEJ

Początki diecezji płockiej nie są dobrze znane. U podstaw tego leży brak dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego diecezji i zupełny brak współczesnych przekazów źródłowych. Hipotezy na temat początku biskupstwa i jego pierwotnych granic zestawiał Z. Sułowski¹.

Trzeba jednak stwierdzić, że dokąd nie będziemy mieć naukowej dysertacji o rozwoju wczesnośredniowiecznej sieci parafialnej w diecezji płockiej, dotąd jej ówczesne granice będą dla nas bliżej niezbrane. Zarówno bowiem fundacje i erekcje parafii, jak też i ich geografia wskazują najlepiej na zasięg terytorialny diecezji. Stałe granice otrzymała diecezja w czasie legacji kard. Idziego z Tuskulum w latach 1123—1124, bądź też jak chce G. Labuda w 1156/57 roku. Podobnie jak granice innych diecezji, utrzymały się one z niewielkimi zmianami do końca XVIII stulecia.

Pierwsze poważniejsze zmiany w terytorium diecezji nastąpiły w pierwszej połowie XIII w. Dokumentem z dnia 5 VIII 1222 r. biskup płocki Gedko odstąpił biskupowi pruskiemu Chrystianowi jurysdykcję kościelną w Ziemi Chełmińskiej i Lubawskiej, a także dziesięciny i majątki należące do biskupstwa płockiego, jako teren bazy misyjnej dla akcji misyjnej w Prusach. Te darowizny i zmiany graniczne potwierdził papież Honoriusz III bullą *Cum a nobis petitur* w dniu 11 IV 1223 r.² W 20 lat później z terenów tych legat papieski Wilhelm z Modeny, na mocy dekretu *Noverit universitas* z dnia 29 VII 1243 r., uformował diecezję chełmińską³. W wyniku cesji tych terenów wynikły dość długotrwałe spory graniczne między biskupami płockimi a chełmińskimi, zakończone umową w dniu 6 XII 1289 r., na mocy której biskup płocki Tomasz zrzekł się wszelkiej jurysdykcji nad diecezją chełmińską, a w zamian za to biskup chełmiński Werner przekazał mu wieś Orzechowo koło Torunia i 300 łanów ziemi w Ziemi Lubawskiej⁴. Na tych łanach biskup płocki Jan po 1310 r. założył parafię w Brzoziu⁵. Ale układ powyższy nie położył końca sporom. Były

¹ Początki organizacji kościelnej na Mazowszu (maszynopis).

² CDMas. T. 1 nr 217, s. 214—218; nr 221, s. 227—229; *Kodeks dyplomatyczny Śląska*. Wyd. K. Maleczyński. Wrocław 1964. T. 3 nr 273, s. 40—43 (uwaga dokument z 5 VIII 1222 za podejrzanym); *Vet. Mon. Pol. Lit.* T. 1 nr 29, s. 14; *Regesta Pontificum Romanorum*. Ed. A. Potthast. T. 1. Graz 1957 nr 6990, 6996, s. 605.

³ CDWarm. T. 1 nr 29, s. 14; *UBCulm Th.* 1 nr 9, s. 4.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*. Warszawa 1863 nr 38, s. 28 r. (dalej KdKM); *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.* Wyd. B. Ulanowski. W: „Archiwum Komisji Historycznej”. T. 4. Kraków 1888 nr 19, s. 163 n., nr 20, s. 164 (1291) (dalej AKH).

⁵ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*. Pelplin 1928, s. 487.

one odnawiane w latach następnych, a w następstwie ich odnawiano i układ kilka razy, a m.in. w dniu 24 II 1293 r. i 19 VI 1378 r.⁶

Na początku XIV w. doszło również do zatargu na pograniczu z diecezją chełmińską o przynależność diecezjalną Ziemi Michałowskiej. Jednakże na zjeździe w Grudziądzu w 1312 r. wielki mistrz krzyżacki Karol z Trewiru złożył oświadczenie, że Ziemia ta należy do diecezji płockiej⁷. Nieznaczne korektury granic na tym odcinku miały miejsce w 1317 r.⁸. W 1325 r. Krzyżacy oddali na własność biskupstwa w Płocku parafię Jastrzębie, zaś parafia Szczuka, przynależna do kasztelanii michałowskiej, jeszcze na początku XIV w., mimo swej przynależności politycznej do państwa krzyżackiego, utrzymała swoją przynależność kościelną do diecezji płockiej⁹. Również na pograniczu Mazowsza i Ziemi Lubawskiej na skutek sporów granicznych doszło w dniu 13 XI 1379 r. do wytyczenia linii granicznej¹⁰. W dniu 11 VIII 1384 r. biskup plocki Ścibor sprzedał Krzyżakom wieś Barwałd w Ziemi Chełmińskiej „cum omni eciam iure canonico et temporalis ecclesiastico et civili”¹¹. Parafie Grązawy i Górzno od początku należały do diecezji płockiej¹².

Ostateczne bardzo nieznaczne przesunięcia granicy diecezji w tym rejonie na jej korzyść miały miejsce pod koniec XVI stulecia. Założona około 1371 r. przez Krzyżaków parafia Białuty należała od początku do diecezji pomezkańskiej w Prusach. Po wprowadzeniu reformacji luterńskiej w Prusach parafię przejęli luteranie, ale dzięki patronatowi Tomasza Narzyskiego, kasztelana plockiego, otrzymała ona po 1562 r. kapłana katolickiego, a następnie zaopiekowali się nią biskupi plockcy. Na prośbę biskupa Wojciecha Baranowskiego nuncjusz apostolski w Polsce G. Malaspina dekretem *Ex litteris* z dnia 13 II 1593 r. włączył parafię Białuty do diecezji plockiej¹³.

Do częstych sporów granicznych dochodziło również na pograniczu z diecezją wrocławską. I tak w dniu 3 IX 1321 r. metropolita gnieźnieński Janisław i biskup poznański Domarat wydali wyrok w sprawie rozgraniczenia obydwóch diecezji na prawym brzegu Wisły, w myśl którego parafie: Szpetal, Bobrowniki i Przypust, zostały przysądzone diecezji wrocławskiej wbrew pretensjom wysuwanym do nich przez Płock. Dnia 1 IX 1327 r. papież Jan XXII bullą *Ea quae iudicio vel concordia* uprawomocnił wyrok¹⁴. Nie był to jednakże koniec sporów. Do problemu ostatecznej demarkacji granic obydwóch diecezji wrócono jeszcze w dniu 16 IV 1444 r. i 9 IX 1445 r. Przedmiotem zatargu było wówczas 11 wsi parafii Sokołów i Białotarsk. Dzięki zawartemu układowi wytyczono dokładne granice diecezjalne w rejonie Białotarska nad Wisłą w dobrach kapituły plockiej¹⁵. Ostatnim ogniwem dawnego sporu granicznego w okresie przedrozbiorowym była ugoda ordynariuszów obydwóch diecezji — braci Macieja (wrocławskiego) i Piotra (plockiego) Łubieńskich, zgodnie z którą 4 parafie:

⁶ UBCulm Th. 1 nr 351, s. 268—271.

⁷ S. Chodyński, *Płockie biskupstwo*. W: „Encyklopedia kościelna Nowodworskiego”. T. 20. Warszawa 1894, s. 577.

⁸ UBCulm Th. 1 nr 177, s. 119 n.

⁹ *Diecezja chełmińska*, s. 135 n.

¹⁰ UBCulm Th. 1 nr 354, s. 276—278.

¹¹ UBCulm nr 367, s. 287 n.

¹² UBCulm Th. 1 nr 206, s. 145—146; *Diecezja chełmińska*, s. 419.

¹³ ADP (Archiwum Diecezjalne w Płocku) Acta episcopalia vol. 26, s. 397—399 (Kopia dekr. z 13 II 1593); por. *Diecezja chełmińska*, s. 409 n.

¹⁴ Vet. Mon. Pol. Lit. T. 1, nr 386, s. 302—304.

¹⁵ KdKM nr 192, s. 210; S. Chodyński, *dz. cyt.*, s. 577.

Ciechocin, Dobrzejewice, Nowogród i Złotoria, leżące na prawym brzegu Wisły i należące pod względem gospodarczym do biskupów włocławskich, zostały odłączone od diecezji płockiej i włączone do diecezji włocławskiej. Papież Urban VIII bullą *Ex iniuncto nobis desuper* z dnia 5 XI 1639 r. nadał tym zmianom sankcję prawną¹⁶.

Również w XIV w. ustalono granicę dokładną z diecezją poznańską na pograniczu z archidiaconatem warszawskim. Prawdopodobnie przed XIII w. diecezja zyskała z archidiaconatu czerskiego terytorium w rejonie Radzymina w widłach rzecznych Wisły, Bugu i Liwca, sięgając na południu Okuniewa, Pustelnika i Pniewnika¹⁷. W 1367 r. przed trybunałem Stolicy Apostolskiej toczył się spór między proboszczem Zegrza diecezji płockiej a biskupem Janem Doliwą z Poznania o dziesięciny, m.in. z Woli, Polikowa, Mościsk i Czerwonki, leżących na terytorium o spornej przynależności diecezjalnej między Poznaniem a Płockiem¹⁸. Wyroku tego nie znamy. Książd Nowacki sądzi na tej podstawie, że pierwotna granica diecezji poznańskiej biegła Bugiem i dopiero z biegiem czasu została przesunięta na południe z korzyścią dla diecezji płockiej. Według niego parafie Okunin i Nowy Dwór w latach 1415—1420 miały należeć do diecezji poznańskiej¹⁹. Tymczasem według dekretu oficjała płockiego Jana z dn. 5 VII 1419 r. w sprawie plebana Mikołaja z Okunina parafia ta już wówczas należała do diecezji płockiej²⁰. Nie potwierdza się również twierdzenie ks. J. Nowackiego, jakoby w 1516 r. „na plebanię Radzymin udzielił instytucji biskup poznański Jan Latański ks. Wojciechowi Postruskiemu”²¹. Akta bowiem konsystorskie płockie wymieniają tę parafię systematycznie w latach 1485—1503 jako przynależną do tejże diecezji²². Również parafie: Klembów (1448), Pniewnik (1527), Czerwonka (1512) i Tarchomin są wymieniane w granicach diecezji płockiej²³, ale sprawy parafii Pustelnik jeszcze w r. 1516 były rozpatrywane w konsystorzu poznańskim²⁴. Trzeba też dodać, że parafia Czerwonka na początku XVII w. (1603) należała już do diecezji poznańskiej.

Nowe spory graniczne miały miejsce w drugiej połowie XV w. i dotyczyły rejonu Liwca. Dnia 11 IX 1460 r. kapituła płocka wystąpiła z wnioskiem o uregulowanie granic diecezjalnych na tym odcinku, na skutek czego doszło do wyroku polubownego (24 V 1462) między biskupem po-

¹⁶ ADP nr 50. *Acta actorum Stanislai Łubieński ep. Ploc. 1632—1636*, s. 1160—1162; ADWłoc. (Archiwum Diecezjalne we Włocławku) 25 (40a) 1631—1639 Łub. *Acta episcopatus Vladislaviensis R. P. D. M. Łubieński ep. Vlad. et Pomer. 1631—1639*, s. 755—758, 900—902; por. I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*. „Prawo Kanoniczne”. R. 4: 1961, s. 687.

¹⁷ Por. J. Nowacki, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964, mapa nr 7 i 8.

¹⁸ Vet. Mon. Pol. Lit. T. 1, nr 645, s. 870.

¹⁹ Zob. przyp. 16.

²⁰ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*. Ed. B. Ulanowski. T. 2. Kraków 1902 („Mon. medii aevi hist. res gestas Poloniae illustr.” T. 16), nr 148, s. 48—49.

²¹ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 37 n.

²² *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*. Ed. B. Ulanowski. T. 3, pars 1. Kraków 1908 („Mon. medii aevi hist. res gestas Poloniae illustr.” T. 18) nr 136, s. 50 (28 V 1485), nr 163, s. 61—62 (6 X 1490), nr 164, s. 62 (13 X 1490), nr 181, s. 71 (25 IX 1499), nr 184, s. 73 n. (6 XI 1499), nr 198, s. 79 (6 V 1501), nr 239, s. 100 n. (1 XII 1503).

²³ Tamże, nr 1, s. 1 (7 II 1448), nr 11, s. 5 (17 XI 1449), nr 249, s. 108—112 (24 VI 1506), nr 321, s. 150 n. (10 II 1511), nr 353, s. 162 (21 VI 1512), nr 429, s. 205 n. (17 VI 1522).

²⁴ *Acta capitulorum*. T. 2 nr 1705, s. 798 (11 XII 1516).

znańskim Andrzejem Bnińskim i Pawłem Giżyckim z Płocka. Odtąd granice obydwóch diecezji miała stanowić droga z Warszawy poprzez Liw na Litwę. Po stronie diecezji płockiej pozostawały: Kamionek, Pustelnik, Cisek i Wola Osowieńska, zaś do poznańskiej należały: Gocław, Długa, Osowno i Czerwonka²⁵. Spory te odnowiono w 1494 r., 1501 i 1533 r. W ostatnim wypadku biskup poznański Jan Latalski upomniał się o korekturę granic w rejonie Liwca i o zwrot parafii Grębków. Do ugody doszł w dniu 18 VI 1547 r. na zjeździe w Żarnówku na Mazowszu, mocą której przyznano diecezji płockiej miasteczka i wsie na prawym brzegu Wisły w rejonie Warszawy: Pragę, Kamionek, Grochów, część Okuniewa, Michałowo, Pustelnik, Stanisławów, Osowieńską Wolę i Skarzyn, miejscowości zaś po przeciwnej stronie drogi — diecezji poznańskiej²⁶.

Po tych ustaleniach granicznych terytorium diecezji płockiej stanowiły województwo płockie, część rawskiego, Ziemia Dobrzyńska, część Księstwa Mazowieckiego oraz północne Podlasie. Północna granica diecezji pokrywała się prawie z polityczną granicą między Polską a Prusami. Na tym odcinku do XVI w. biskupstwo graniczyło z diecezją pomezańską i warmińską, a parafie: Jastrzębie, Grązawy, Szczuka, Górzno, Dłutowa, Sarnowo, Lipowiec Kościelny, Mława, Kuklin, Wieczfnia, Pokrzywnica, Janowo, Chorzele, Myszyniec, Kolno, Wąsosz, Szczucin i Grajewo, leżące w granicach diecezji, wyznaczały jej północną granicę²⁷. Na wschodzie graniczyła diecezja z biskupstwem wileńskim, a linia graniczna ustaliła się między obydwojema diecezjami mniej więcej na granicy między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim na rzece Elk od Grajewa aż do jej ujścia do Biebrzy w rejonie Goniądza (diec. wileńska), a następnie biegiem Biebrzy aż do jej połączenia się z Narwią. Do diecezji płockiej w 1530 r. należały parafie: Rydzewo, Grajewo, Białaszewo, Wąsosz, Radziłów, Burzyn i Wizna, podczas gdy po stronie diecezji wileńskiej były: Rajgród, Dolistów, Goniądz, Trzciana, zaś miasteczko Tykocin leżało już w granicach diecezji łuckiej²⁸.

Od Wierciszewa przy ujściu Biebrzy do Narwi linia graniczna biegła w górę korytem Narwi aż do Tykocina (diec. łucka), a stąd na południe aż do Bugu w rejonie Nuru (diec. płocka). Na tym odcinku diecezja graniczyła z biskupstwem łuckim, a parafie: Zawady, Rutka, Kołaki, Kościelne, Zambrów, Szumowo, Nur i Zuzel wyznaczały granicę, podczas gdy po stronie diecezji łuckiej granicznymi parafiami były: Tykocin, Kobylin, Kulesze, Jablonka, Dąbrówka Wielka, Kuczyn i Ciechanowiec²⁹. Na odcinku od Nurca aż do Liwca w rejonie Węgrowa diecezja graniczyła nadal z diecezją łucką. Granica częściowo biegła Bugiem w kierunku północnym, a następnie stałym lądem, przy czym parafie w basenie Bugu i Liwca: Stoczek, Sadowne, Kamionna-Laski i Korytnica, należały do diecezji płockiej.

Długie pogranicze z diecezją poznańską w archidiakonacie warszawskim biegło od Liwca w rejonie Liwu linią prostą do Wisły w rejonie Pragi; parafie: Pniewnik, Pustelnik, Okuniew, klasztor na Pradze, należały do

²⁵ Tamże. T. 2 nr 1579, s. 709—710 (24 V 1464); por. J. Nowacki, *dz. cyt.* s. 38.

²⁶ S. Chodyński, *dz. cyt.*, s. 577; J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 38.

²⁷ *Województwo płockie ok. 1578 r.* — mapa pod red. S. Herbsta. W: „Atlas historyczny Polski”. Ser. A. Mapy szczegółowe. Warszawa 1958.

²⁸ *Regestrum, in quo proventus beneficiorum curatorum et non curatorum in archidiaconatu Pultoviensi existentium* — a.d. 1530 conscriptum. Ed. B. Ulanowski et S. Zachorowski. AKH. T. 10. Kraków 1916, s. 386 nn.; por. A. Romańczuk, *Diecezja Wigry 1800—1818*, mapa. „Nasza Przeszłość”. T. 11: 1960 po s. 376.

²⁹ Tamże.

Płocka. Według Regestrum — beneficiorum curatorum archidiaconatu pultuskiego z 1530 r. diecezja miała wówczas na południe od koryta rzeki Bug i na wschód od Wisły następujące parafie: Kamieńczyk, Kamion, Jądów, Korytnica, Pniewnik, Niegów, Klembów, Radzymin, Dąbrówka, Kobylka, Tarchomin, Kamionek, Okunin, Nowy Dwór, Wieliszew, Chotomów, Stoczek, Stanisławów i Pustelnik w dekanacie nurskim³⁰. Informację za-tem J. Nowackiego, jakoby parafie Nowy Dwór i Okunin należały jeszcze w 1510 r. do diecezji poznańskiej, są mylne³¹. Od Pragi linia graniczna biegła korytem Wisły na północ aż do Nowego Dworu, a następnie aż do Troszyna (diec. poznańska) i Dobrzykowa (diec. płocka)³². Po lewej stronie Wisły do diecezji należał dekanat Gostynin z parafiami: Gostynin, Duni- nowo, Sokołów, Ciecchonicze, Radziwie, Mnich, Solec, Rataje, Dobrzyków, Łanięta i Imielno³³. Na odcinku tym diecezja graniczyła z diecezją poznańską i wrocławską. Od pierwszej połowy XVII w. linia graniczna z biskup- stwem wrocławskim na prawym brzegu Wisły ustaliła się na następują- cych parafiach: Grochowalsk, Zaduszniaki, Chełmica, Bobrowniki, Nowo- gródek (diec. wrocławska), Wola, Czernikowo, Mazowsze i Nowogród (diec. płocka). Od parafii Nowogród granica z biskupstwem chełmińskim biegła w górę korytem Drwęcy aż do parafii Górzno³⁴. W takich granicach die- cezja przetrwała faktycznie do końca XVIII stulecia.

W okresie niewoli narodowej (1772/95—1918) terytorium diecezji płoc- kiej najmniej ulegało zmianom, a to z tej przyczyny, że początkowo pra- wie w całości znalazło się ono w granicach drugiego i trzeciego zaboru pruskiego, a następnie w całości weszło w skład Królestwa Polskiego. Tylko nieznaczna część diecezji, położona na południe od koryta Bugu, znalazła się w granicach trzeciego zaboru austriackiego.

W 1772 r. na skutek pierwszego rozbioru Polski pruski kordon granicz- ny odciął od reszty diecezji Ziemię Michałowską, objętą dekanatem górz- neńskim z 9 parafiami (Górzno, Szczutowo, Grażawy, Brzozie, Jastrzębie, Świedziebna, Strzygi, Osiek i Białuty). Początkowo na wniosek nadprezy- denta Domhardta z dnia 21 XII 1772 r. planowano wymienione parafie włączyć na prawach administracji *in spiritualibus* do diecezji chełmiń- skiej³⁵. Planów tych jednakże zaniechano, ale na żądanie władz pruskich biskup płocki Hieronim Szeptycki przed dniem 9 VIII 1773 r. i jego na- stępcą biskup Michał Jerzy Poniatowski w dniu 9 X 1773 r. powołali do życia oficjałat okręgowy w Górznie, obejmujący 2 dekanaty: Górzno i Go- lub-Dulsk z 19 parafiami, przy czym 9 z nich było w zaborze pruskim. Pierwszym oficjałem został ks. Konstancy Pomianowski dziekan górzneń- ski i proboszcz w Osiecku³⁶. Zakres władzy oficjała był skromny, a chociaż dn. 20 X 1773 r. biskup Poniatowski subdelegował mu *facultates Romanae*, to nie omieszczał zaznaczyć, że *privative tantum per ipsumet exequendas*³⁷.

³⁰ Regestrum, in quo proventus beneficiorum — — a.D. 1530 conscriptum, s. 387—389.

³¹ Por. J. Nowacki, dz. cyt., mapa nr 7 i 8.

³² ADP nr 78 Acta actorum — — 1693 k. 189—195; J. Nowacki, dz. cyt., ma- pa nr 8.

³³ ADP nr 78 Acta actorum officialatus Pultoviensis ex anno 1693 k. 189—195.

³⁴ I. Subera, dz. cyt., s. 692 n.

³⁵ Preussen und die kath. Kirche seit 1640. Hrsg. M. Lehmann. Th. 4 (1758—1775). Leipzig 1883, nr 477, s. 481 n.

³⁶ ADP nr 69 Acta postcurialia M. G. Poniatowski ep. Ploc. ex annis 1773—1774, s. 53—57 (Dekret); nr 73 Acta postcurialia M. G. Poniatowski ex annis 1778—1780, s. 441.

³⁷ ADP nr 69 Acta postcurialia 1773—1774, s. 91—93; Preussen und die kath.

Ze względu jednakże na presję rządu pruskiego biskup Poniatowski jeszcze przed 21 I 1775 r. przemianował dotychczasowy oficjałat w Górznie o charakterze okręgowym na generalny dla parafii w zaborze pruskim, mianując na to stanowisko ks. K. Pomianowskiego³⁸. Tym samym władza oficjałów górznieńskich znacznie wzrosła, przy równoczesnej redukcji świąt, przedsięwziętej na mocy breve *Paternae charitatis* pap. Piusa VI z dnia 30 III 1776 r.³⁹. Pod koniec tego roku rząd pruski wystąpił w Rzymie z projektem wyłączenia oficjałatu górznieńskiego z diecezji płockiej i włączenia go do diecezji chełmińskiej lub nowej diecezji, która miała być powołana do życia w zaborze pruskim. Próby te podejmowano jeszcze w 1782 r.⁴⁰, ale skończyły się na tym, że oficjałat o charakterze generalnym potwierdził w dniu 11 IX 1786 r. następny biskup płocki K. H. Szembek⁴¹. Dopiero po drugim i trzecim rozbiórce Polski oficjałat ten stracił uprawnienia generalne, ale tenże biskup dekretem z dnia 12 IV 1796 r. potwierdził ks. K. Pomianowskiego na urzędzie oficjała okręgowego⁴².

W związku z powyższymi zmianami należy odnotować spory o przynależność diecezjalną wioski Rembów w rejonie Białotarska. Na wniosek proboszcza parafii Solec w diecezji płockiej, biskup włocławski A. K. Ostrowski powołał komisję w celu wyjaśnienia sporu między parafią Białotarską w diecezji włocławskiej a parafią Solec w diecezji płockiej⁴³. Spór rozstrzygnięto przed 24 II 1776 r. na korzyść diecezji płockiej⁴⁴.

Drugi rozbiór Polski (1793) przepołuwił diecezję pod względem politycznym; zachodnia część diecezji wraz z Płockiem i około 80 parafiami została zagarnięta przez Prusy, podczas gdy wschodnia jej część wraz z kolegiatą i rezydencją biskupów w Pułtuskach pozostała przy Polsce⁴⁵. W tej sytuacji sejm grodzieński z 1793 r. postanowił z dóbr i terenów biskupstwa płockiego, pozostałych w granicach Rzeczypospolitej z około 250 parafiami, utworzyć nową diecezję ze stolicą w Pułtuskach⁴⁶. W tej sprawie miano się zwrócić do Stolicy Apostolskiej o odpowiednie dokumenty papieskie. Zanim jednakże poczyniono kroki w tym kierunku, nastąpił trzeci rozbiór i całkowita likwidacja Państwa Polskiego (1795).

Ponieważ Poznań w 1793 r. zagarnęły Prusy, a administrator apostolski archidiakonatu warszawskiego prymas M. J. Poniatowski zmarł (12 VIII

Kirche. Th. 4, nr 633, s. 638—639 (23 XII 1774 — informacje na temat utworzenia oficjałatu w Górznie i mianowaniu ks. K. Pomianowskiego oficjałem).

³⁸ ADP nr 70 Acta postcurialia M. G. Poniatowski ep. Ploc. ex annis 1774—1775, s. 145 n.; nr 73 Acta postcurialia 1778—1780, s. 114 — „[...] a Gorznensi vero ad Ploence, cui titulum officialis duntaxat foranei, sed posteriori tempore ad requisitionem gubernii Borussiae (ne causae extra limites eiusdem evocentur) vicarium generalem in illis partibus constituere obstrictus fui.”; *Preussen und die kath. Kirche*. Th. 5. Leipzig 1885, nr 15, s. 12—13 (21 I 1775 — Depart. spraw zagr. informuje min. Zadzlitza, że biskup płocki ustanowił wikariusza generalnego dla pruskiej części diecezji płockiej).

³⁹ ADP nr 71 Protocollum actorum postcurialium R. D. Michaelis Georgii Ciołek Poniatowski ep. Ploc. 1775—1776, s. 54—55, 148—151, 151—153, 204—205.

⁴⁰ *Preussen und die kath. Kirche*. Th. 5, nr 235, s. 183—185 (17 XII 1776), nr 621, s. 470 (3 IV 1782), nr 622, s. 470—471 (4 IV 1782).

⁴¹ ADP nr 75 Acta postcurialia M. G. Poniatowski ep. Ploc. 1785—1788 s. 270.

⁴² ADP nr 80 Acta gratiosa annorum 1796—1800, s. 76 n.

⁴³ ADP nr 70 Acta postcurialia 1774—1775, s. 238—240.

⁴⁴ ADP nr 71 Protocollum actorum 1775—1776, s. 82—84.

⁴⁵ *Archivum Secretum Vaticanum*. Archiv. Nunz. di Varsav. vel. 152 bez pagin. Informatio quoad nonnulla puncta pertinentia ad statuum dioecesium, quae nunc alienae factae sunt ditionis 1793.

⁴⁶ „Volumina legum.” T. 10. *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 roku*. Wyd. Z. Kaczmarczyk. Poznań 1952, s. 323.

1794), dlatego biskup płocki K. H. Szembek „jako najbliższy biskup” przejął dekretem z dnia 20 X 1794 r. jurysdykcję kościelną w archidiaconacie łącznie z Warszawą, w oparciu o przepisy soboru trydenckiego (Sess. XXIV cap. 16). Równocześnie, by „śnać ta część diecezji poznańskiej nie poniosła żadnej szkody”, biskup Szembek zamianował ks. Konstantego Kuszela kanonika warszawskiego „oficjałem generalnym wakującego terytorium archidiaconatu”⁴⁷. Administracja ta nie trwała długo. W dniu 29 XII 1794 r. biskup poznański Ignacy Raczyński w liście do biskupa Szembeka i ks. Jana Albertrandiego w Warszawie upomniał się o własne prawa w archidiaconacie i stwierdzał, że biskup płocki nie miał prawa przejmować jurysdykcji kościelnej na tym terenie. Tymczasem rządy biskupa płockiego w archidiaconacie potwierdziła *ad interim* nuncjatura apostolska w Warszawie, a sprawa do kogo ma należeć jurysdykcja wyjaśniła się dopiero w roku następnym. Po wymianie korespondencji między Poznaniem a nuncjaturą w Warszawie i biskupem Szembekiem w Płocku (28 III 1795), ten ostatni odwołał swoją jurysdykcję w archidiaconacie, a przejął ją w imieniu biskupa poznańskiego ks. J. Albertrandi⁴⁸.

Po trzecim rozbiórce Polski (1795) prawie cała diecezja znalazła się w granicach zaboru pruskiego, a tylko niewielka część położona na południe od koryta Bugu w rejonie Kamieńczyka i Radzymina przypadła Austrii. Pierwsze trwałe zmiany w granicach diecezji miały miejsce na pograniczu z nowo erygowaną diecezją warszawską. Jeszcze w 1798 r., w czasie przeprowadzania procesu informacyjnego w sprawie erygowania biskupstwa w Warszawie, projektowano włączyć doń niektóre parafie położone na prawym brzegu Wisły w rejonie Pragi. Początkowo zaniechano jednakże tego planu, ale niebawem wrócono do niego, chociaż ze względu na wywiezienie pap. Piusa VI z Rzymu przez rewolucyjną Francję i jego śmierć sprawa odwlokła się kilka lat. Dopiero w dniu 9 IX 1800 r. pap. Pius VII na mocy brewe *Ad universam gregis Domini curam* odłączył 6 parafii z dekanatu dawnego radzyńskiego w diecezji płockiej: Tarchomin, Nowy Dwór, Chotomów, Wieliszew, Nieporęt i klasztor w Pradze, i przyłączył je do diecezji warszawskiej. Przy tej okazji odłączono parafię Duninowo z wioskami: Nowa Wieś, Skoki, Duninowo do diecezji wrocławskiej⁴⁹. Zarządzenie papieskie wprowadził w życie biskup chełmiński F. X. Rydzynski dekretem *Exhibitum nobis fuisse* z dnia 5 III 1801 r.⁵⁰ Dnia 17 II 1801 r. biskup płocki Szembek przekazał jurysdykcję na oddzielone tereny biskupowi warszawskiemu i wrocławskiemu i powiadomił o tym zainteresowane duchowieństwo⁵¹.

Po trzecim rozbiórce Polski część diecezji płockiej, tj. dekanaty: kamieńczykowski, stanisławowski i część radzyńskiego z 19 parafiami, znalazły się w granicach zaboru austriackiego. Do dekanatu Kamieńczyk należały następujące parafie: Niegów, Postoliska, Jadów, Sulejów, Kamieńczyk, Kamionna, Stoczek, Sadowne i Korytnica. W dekanacie Radzymin po stronie kordonu austriackiego były tylko dwie parafie: Radzy-

⁴⁷ Archivum Secretum Vaticanum. Archiv. Nunz. di Varsav. vol. 149 AA (Dokum. z 20 X 1794).

⁴⁸ Tamże (J. Albertrandi do I. Raczyńskiego — bez daty; I. Raczyński do W. Litwy — 28 III 1795; I. Raczyński do K. H. Szembeka — 28 III 1795).

⁴⁹ Archiwum Kapituły Katedralnej w Płocku. Nr 26 Acta capituli Plocensis k. 132—134, 135—136; ADP nr 81 Acta gratiosa annorum 1799—1800 s. 345—351; J. Wysocki, *Biskupstwo warszawskie*. „Nasza Przeszłość”. T. 35: 1971, s. 97.

⁵⁰ Archiwum Kapituły Katedralnej w Płocku. Nr 26 Acta capituli Plocensis s. 143—145.

⁵¹ ADP nr 81 Acta gratiosa annorum 1799—1800, s. 251—252.

min i Dąbrówka, a nadto cały dekanat Stanisławów z parafiami: Stanisławów, Pustelnik, Pniewnik, Dobre, Klembów, Cygów, Okuniew, Kobyłka. Terytorium to jeszcze przed dniem 4 V 1797 r. podlegało bezpośrednio ordynariuszowi płockiemu⁵². Taka sytuacja nie trwała zbyt długo. Na wniosek nadwornej kancelarii wiedeńskiej ces. Franciszek II już w dniu 22 VI 1797 r. zaakceptował projekt:

1° utworzenia nowego biskupstwa z części diecezji, których stolice znalazły się w granicach zaboru pruskiego i rosyjskiego,

2° wszczęcia w Rzymie odpowiednich starań o sankcję kościelną dla planów wiedeńskich,

3° wszczęcia rozmów z odpowiednimi biskupami o podział ich diecezji,

4° skłonienia biskupów zagranicznych do erygowania dla austriackiej części własnej diecezji oficjałów generalnych⁵³.

Zgodnie z tymi postulatami zażądano od biskupa płockiego wyrównania granic parafialnych na pograniczu zaboru austriackiego, co uczynił biskup Szembek dekretem z dnia 4 V 1797 r., przyłączając wieś Załubice z przysiółkami do parafii Radzymin (dawniej Serock), Kuligów i Czarnowo do parafii Dąbrówka (dawniej Popowo), Skuszew do parafii Kamieńczyk (dawniej Wyszaków) oraz Morzyczyn i Płatkownicę do parafii Sadowne (przedtem Brok)⁵⁴. W dalszej kolejności władze austriackie zażądały utworzenia oficjałatu dla austriackiej części diecezji. W odpowiedzi na to biskup Szembek dekretem z dnia 19 X 1797 r. delegował jurysdykcję kościelną na austriacką część diecezji ks. Ignacemu Obrębskiemu, dziekanowi kamieńcykowskiemu i proboszczowi w Niegowie⁵⁵.

Ponieważ erygowany oficjałat miał ograniczone pełnomocnictwa, dlatego kancelaria cesarska w dniu 5 II 1798 r. zażądała, by erygowany oficjałat otrzymał uprawnienia oficjała generalnego, a dn. 20 V 1798 r. sprzeciwiła się bezpośrednim rządów ordynariusza płockiego w austriackiej części diecezji⁵⁶. Taki też oficjałat generalny niebawem powstał, jak wynika z dokumentu biskupa Szembeka z dnia 14 IX 1799 r. Tym to dokumentem biskup płocki, użalając się na zerwanie wszelkiej łączności z austriacką częścią diecezji, delegował jurysdykcję kościelną na nią biskupowi chełmskiemu Wojciechowi Skarszewskiemu — na czas trwania przeszkód lub też dokąd Stolica Apostolska nie zarządzi inaczej⁵⁷. W 1801 r. administracja austriacka zaprojektowała wcielenie tej części diecezji do nowo projektowanej diecezji lubelskiej⁵⁸. Kanonicznej inkorporacji dokonał pap. Pius VII bullą *Quemadmodum Romanorum Pontificum* z dnia 23 IX 1805 r.⁵⁹

Prawie równocześnie z tymi zmianami diecezja zyskała wyspę Kółko

⁵² ADP nr 80 Acta gratiosa annorum 1796—1798, s. 262 n.

⁵³ Hof- Haus- und Staatsarchiv. Wien. St. R. Nr 151 Protocoll 1797 Bd 2 nr 1889; nr 152 Protocoll 1797 Bd 3 nr 2894 (29 IX 1797).

⁵⁴ ADP nr 80 Acta gratiosa ex annis 1796—1798, s. 362 n.

⁵⁵ Tamże, s. 502—505.

⁵⁶ Hof- Haus- und Staatsarchiv. Wien. St. R. Nr 156 Protocoll 1798 Bd 1 nr 379 (5 II 1798), Bd 2 nr 1894 (20 V 1798).

⁵⁷ ADP nr 82 Acta gratiosa ex annis 1802—1805, s. 83 n. — „Cum tamen iam sit interrupta plane illius (partis) nobiscum communicatio, hinc ne praedicta portio dioecesis nostrae inde aliquod detrimentum patiatum in spiritualibus, Illustrissimam, Excellentissimam ac Reverendissimam Dominationem Vestram, qua vicinum episcopum in illa ditione, perhumaniter expostulamus —, quatenus huiusce partis dioecesis nostrae administrationem in se suscipere velit”.

⁵⁸ Por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich 968—1939*. Lublin 1969—1971, s. 221 (nadb.).

⁵⁹ Bull. Rom. Cont. T. 12, s. 374—381.

na rzece Bug. Wyspa ta należała przed 1799 r. do parafii Sterdynia w diecezji łuckiej. Ponieważ bulla erekcyjna diecezji wigierskiej z 1799 r. pozostawiła jej poza jej granicami, dlatego na wniosek kamery białostockiej biskup wigierski M. Karpowicz zgodził się na jej inkorporację do parafii Nur w diecezji płockiej. Dnia 28 VII 1802 r. biskup płocki O. K. Szembek przejął wyspę pod swoją jurysdykcję⁶⁰.

Po trzecim rozbiórce Polski Prusy zagarnęły pod względem kościelnym 90 parafii wraz z Wigrami i Białymstokiem z diecezji wileńskiej, 44 parafie wraz z Bielskiem Podlaskim i Drohiczyńskim z diecezji łuckiej, oraz 15 parafii na lewym brzegu Niemna w rejonie Wierzbołowa z diecezji żmudzkiej. Ponieważ zgodnie z polityką państw zaborczych biskupi polscy innego zaboru nie mogli zarządzać diecezją przepołowioną kordonami zaborczymi, dlatego na polecenie Departamentu Spraw Zagranicznych z Berlina (1 IX 1796) biskup płocki Szembek przejął „jako najbliższy” jurysdykcję kościelną na wzmiankowanych terenach i zwrócił się do Stolicy Apostolskiej o odpowiednie uprawnienia. Dekretem z dnia 21 II 1797 r. zamianował ks. M. F. Karpowicza oficjałem generalnym dla wileńskiej i żmudzkiej diecezji w zaborze pruskim, a w dniu 10 III 1797 r. biskupa J. Szyjkowskiego w Bielsku Podlaskim — dla części diecezji łuckiej. Ten prowizoryczny zarząd biskupa płockiego na tych terenach trwał do dnia 16 III 1799 r., kiedy to pap. Pius VI bullą *Saepe factum est* utworzył dla nich osobną diecezję wigierską⁶¹. Należy zauważyć, że zarówno w wypadku archidiaconatu warszawskiego, jak też i w wypadku zarządu częściami diecezji wileńskiej, żmudzkiej i łuckiej nie chodziło o inkorporację tych terenów do diecezji płockiej, ale, przy zachowaniu kanonicznie odrębnego terytorium, jedynie o personalne uprawnienia biskupów płockich.

Większe zmiany w geografii kościelnej diecezji przyniosła bulla pap. Piusa VII *Ex imposita nobis* z dnia 30 VI 1818 r., regulująca hierarchię kościelną w nowo utworzonym Królestwie Polskim⁶². Terytorialnie diecezja została zacieśniona do granic województwa płockiego. W ramach tych zmian straciła ona na rzecz diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej 3 dekanaty: — łomżyński z parafiami: Łomża, Kołski, Lubotyń, Wiastkowo, Nowogród, Puchały, Rutki, Szczepankowo, Szumowo, Śniadowo, Zambrów i Zawady; dekanat wąsoski z parafiami: Wąsosz, Białaszewo, Grabowo, Grajewo, Kolno, Niedźwiada, Radziłowo, Romany i Słusz; dekanat wizneński z parafiami: Wizna, Burzyn, Dobrzyjałowo, Drozdowo, Jedwabne, Piątница, Płock Mały, Poryte, Przytuły i Giełczyn — łącznie 31 parafii, które w 1821 r. liczyły 79 687 katolików, 2 214 akatolików, 9 479 żydów i 55 księży⁶³. Na rzecz archidiecezji warszawskiej diecezja utraciła dekanat gostyniński z 7 parafiami: Gostynin, Ciechanowice, Mnich, Radziwie, Sokołów i Solec.

W ramach tych zmian diecezja odzyskała utracony jeszcze w XVII w. dekanat bobrownicki z 8 parafiami z diecezji włocławskiej: Chełmica, Bobrowniki, Ostrowite, Wola, Ciechocin, Dobrzejowice, Nowogród i Złotoria. Dnia 30 XI 1818 r. metropolita warszawski Franciszek Skarbek Malczewski jako delegat apostolski dekretem *Mutatis ultimis temporibus*

⁶⁰ ADP nr 82 Acta gratiosa ex annis 1802—1805, s. 157—158.

⁶¹ Bulla erekcyjna diecezji wigierskiej. Wyd. B. Kumor. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”. T. 14: 1967, s. 257—269.

⁶² *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772—1864. Wybór źródeł*. Oprac. O. Beiersdorff. Wrocław 1960, s. 271—283.

⁶³ W. Jemielity, *Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818—1872*. Lublin 1972, s. 11, 15 nn.

wprowadził zarządzenie papieskie w życie⁶⁴. Równocześnie ta sama bulla papieska pozostawiała poza granicami diecezji dekanat górznieński z 5 parafiami: Górzno, Grązawy, Brzozie, Cieleta, Szczuka i 1 filią: Jastrzębie wraz z parafią Białuty, odcięte kordonem pruskim⁶⁵. Na zlecenie Stolicy Apostolskiej jurysdykcję nad tym terenem przejął biskup chełmiński, a pap. Pius VII bullą *De salute animarum* z dnia 16 VII 1821 r. wcielił je do diecezji chełmińskiej⁶⁶. W całości w wyniku tych zmian diecezja zyskała 1 dekanat i 8 parafii, utraciła zaś 5 dekanatów i 45 parafii.

Po tych zmianach diecezja utrzymała się na dawnym własnym terytorium, ale jej granice pozostawiała wiele do życzenia. Podczas gdy jej wschodnie tereny były daleko oddalone od stolicy diecezji Płocka, a w rejonie Modlina i Wyszkowa prawie dotykały przedpola Warszawy, to w rejonie samego Płocka na lewym brzegu Wisły przedmieście stolicy biskupiej — Radziwie należało do archidiecezji warszawskiej. W takich granicach diecezja przetrwała do 1925 r. Jedynie drobne przesunięcia graniczne miały miejsce na początku XX w. Tak na mocy dekretu Kongregacji konsystorialnej *Incolae pagorum* z dnia 15 III 1909 r. wsie Kląkor i Wyżega zostały wyłączone z parafii Turośl w diecezji sejneńskiej i przyłączone do parafii Zalas w diecezji płockiej⁶⁷.

Terytorium diecezji uformowane w 1818 r. w kształcie prostokąta w całości leżało na prawym brzegu Wisły. Można było postulować, by lewo-brzeżne tereny w rejonie Płocka, przynależne do archidiecezji warszawskiej, włączyć z powrotem do diecezji i w ten sposób znieść istniejący tu anachronizm administracyjny polegający na tym, że przedmieście stolicy biskupiej (Radziwie) należało do obcej diecezji. Dalsze ewentualne zmiany mogły mieć miejsce na pograniczu z diecezją augustowską czyli sejneńską, a to w związku z powtarzаныmi postulatami przeniesienia stolicy biskupiej z Sejnu do Łomży.

Pierwsze projekty, zmierzające do zmiany granic diecezji, wysunęli biskupi Romuald Jałbrzykowski i Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki. Pierwszy w wypowiedzi z dnia 28 IV 1920 r. sugerował, by wyłączyć z Płocka powiaty Ostrołęka i Ostrów Mazowiecka na rzecz diecezji łomżyńskiej; były tu 3 dekanaty: Czyżewo z 6 parafiami, Ostrołęka z 11 parafiami i Ostrów Mazowiecka z 8 parafiami⁶⁸. Drugi natomiast proponował odcięcie nadto do Łomży dekanatu Wyszków (8 parafii) oraz trzech dalszych dekanatów zawiślańskich: dobrzyńskiego, lipnowskiego i mazowieckiego (łącznie 27 parafii) do diecezji włocławskiej. Na przyszłość diecezja miała mieć resztę dawnego terytorium, a nadto rejon Działdowa z diecezji chełmińskiej⁶⁹. Planom tym jednakże sprzeciwił się biskup płocki A. J. Nowowiejski; wysunął on postulat, by diecezja „ze względu na nie nadmierną liczbę dusz ją składających (835 107) [...] w swych obecnych historycznych granicach nadal pozostała, a najwyżej może by należało jej przywrócić dekanat gostyniński”⁷⁰.

Mimo tych zastrzeżeń projekt biskupa Henryka Przeddzieckiego

⁶⁴ ADP nr 85 Acta actorum Adami Michaelis Prażmowski ep. Ploc. 1818—1821, s. 219—223 (Dekret wykonawczy).

⁶⁵ *Elenchus cleri dioecesis Plocensis 1821*, s. 98.

⁶⁶ *Papiestwo wobec sprawy polskiej*, s. 292.

⁶⁷ AAS T. 1: 1909, s. 278.

⁶⁸ ADS (Archiwum Diecezjalne w Siedlcach) Akta ogólne. Podział diecezji. T. 1, nr 5 (Bp R. Jałbrzykowski do bpa H. Przeddzieckiego — 28 IV 1920).

⁶⁹ Tamże. T. 1, nr 18, s. 3—5.

⁷⁰ Tamże. T. 1, nr 8 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeddzieckiego — 6 V 1920).

z 1921 r. poszedł jeszcze dalej w propozycjach zacieśnienia granic diecezjalnych. Z 21 dekanatów, wchodzących wówczas w skład diecezji, miało przy niej pozostać na przyszłość tylko 14, a 15-y gostyniński z archidiecezji warszawskiej miał stanowić nieznaczną rekompensatę za stratę 7 dekanatów. Cztery z nich: Wyszaków, Ostrołęka, Myszyniec i Goworowo, projekt przydzielał diecezji łomżyńskiej, a 3 dalsze: Dobrzyń, Lipno i Mazowsze — diecezji włocławskiej⁷¹.

Było do przewidzenia, że tak poważne okrojenie diecezji spotka się ze sprzeciwem biskupa płockiego Nowowiejskiego. Dlatego następny projekt ogólnopolski z 1922 r., autorstwa biskupów H. Przewdzieckiego i R. Jałbrzykowskiego, był bardziej kompromisowy i wysuwał sugestie wyłączenia z diecezji na korzyść Włocławka powiatu lipnowskiego z dwoma dekanatami (Lipno, Mazowsze), 27 parafiami i 74 704 wiernymi. Rekompensatę miała otrzymać diecezja w postaci dekanatu gostynińskiego z archidiecezji warszawskiej (16 parafii, 1 filia, 21 kapłanów, 62 616 wiernych); granice wschodnie diecezji miały pozostać bez zmian⁷².

Dalszy projekt przyjęty przez konferencję biskupów metropolii warszawskiej (18 i 19 III 1924) wnosił nieznaczną nowelizację do dawnych propozycji i sugerował wyłączenie z diecezji włocławskiej 20 parafii w powiecie lipnowskim, przy równoczesnym jej powiększeniu o dekanat gostyniński z archidiecezji warszawskiej i 2 parafie Duninowo i Białotarsk z diecezji włocławskiej⁷³. W ocenie tego projektu biskup Nowowiejski wyraził się, że „o tyle go przyjmuje, o ile do diecezji płockiej włączono by kościoły archidiecezji warszawskiej z obecnego dekanatu gostynińskiego (16 parafii) [...], a nadto z diecezji włocławskiej parafię Duninowo”⁷⁴. Nie zgadzał się natomiast biskup na wyłączenie całego powiatu lipnowskiego, lecz tylko 20 parafii (Bobrowniki, Chelmica Duża, Ciechocin, Czernikowo, Dobrejowice, Działyn, Grochowalsk, Karnkowo, Kikuł, Lipno, Łążyń, Mazowsze, Nowogród, Osiek nad Wisłą, Ostrowite, Szpetal Górny, Wielgie, Wola i Zaduszniki); pozostałe parafie tego powiatu wraz z Dobrzyńmi winny pozostać przy diecezji płockiej. Trzeba i to zauważyć, że włocławska ocena tego projektu była jeszcze bardziej pozytywna dla Płocka. Żądała bowiem przyłączenia do Włocławka tylko dekanatu lipnowskiego w zamian za odstąpienie 2 parafii (Duninowo, Białotarsk) w powiecie gostynińskim⁷⁵. Te tak znaczne ustępstwa Włocławka podyktowane były propozycjami rozszerzenia diecezji na północ kosztem archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji chełmińskiej.

Powyższy projekt w zasadzie utrzymał się, ale w związku z upadkiem planu powiększenia diecezji łomżyńskiej kosztem Wilna biskup Przewdziecki w *Zbiorze projektów* wysunął propozycję odcięcia od Płocka wschodnich dekanatów w powiatach Ostrołęka i Ostrów Mazowiecka na korzyść biskupstwa łomżyńskiego⁷⁶. W dniu 2 i 3 VII 1924 r. na konferencji częstochowskiej episkopatu polskiego przyjęto jednogłośnie projekt wyłączenia z diecezji 20 parafii w powiecie lipnowskim na rzecz Włocławka, oraz tylko powiatu Ostrołęka do diecezji łomżyńskiej, przy równoczesnym po-

⁷¹ Tamże. T. 1, nr 19, s. 5 n., 17.

⁷² ADL (Archiwum Diecezjalne w Lublinie) Rep. 61 I 1. Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji... 1922).

⁷³ ADWłoc. Korespondencja ze Stolicą Apostolską (Protokół konferencji biskupów... 18 i 19 III 1924).

⁷⁴ ADS Akta ogólne. Podział diecezji. T. 1 nr 26 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przewdzieckiego — 20 IV 1922).

⁷⁵ Tamże. T. 1, nr 24, s. 2.

⁷⁶ Tamże. T. 2, nr 96, s. 9.

większeniu jej o dekanat gostyniński z archidiecezji warszawskiej i parafię Duninowo z diecezji wrocławskiej⁷⁷. Według „wyjaśnienia”, które w dniu 5 VII 1924 r. ogłosił biskup Nowowiejski — powiat Ostrołęka miał obejmować 13 parafii: Ostrołęka, Myszyniec, Zalas, Czarnia, Czerwin, Dąbrówka, Kadzidło, Kleczków, Łyse, Nowa Wieś, Piski, Rzekuń i Troszyn⁷⁸.

Ale i projekt częstochowski nie był ostateczny, mimo iż został potwierdzony przez konferencję episkopatu w Warszawie w dniu 27 V 1925 r.⁷⁹, biskupa Nowowiejskiego (27 VII 1925)⁸⁰ i w *Propositum delimitationis* dla bulli cyrkumskrypcyjnej (16 VIII 1925)⁸¹. Ponieważ na skutek sprzeczności kapituły wileńskiej nie można było powiększyć przepełnionej granicą polityczną diecezji sejneńskiej (łomżyńskiej) dlatego jedyne możliwości poszerzenia jej granic pozostawiało sąsiedztwo z diecezją płocką. Toteż ostateczne korektury wschodnich granic diecezji, oddające do Łomży dekanaty ostrowski i czyżewski, nastąpiły po 16 VIII 1925 r. Kto był ich autorem, trudno powiedzieć.

Tak poprawiony projekt wszedł do bulli cyrkumskrypcyjnej. Zgodnie też z nim pap. Pius XI bullą *Vixdum Poloniae unitas* z dnia 28 X 1925 r. przydzielił diecezji z archidiecezji warszawskiej utracony w 1818 r. dekanat gostyniński z parafiami: Czermno, Gąbin, Dobrzyków, Gostynin, Osmolin, Pacyna, Radziwie, Sanniki, Słubice, Soczewka, Sokołów, Solec, Suserz, Szczawin, Trębki i Zyck — łącznie 16 parafii, 13 kapłanów i 30 715 wiernych, a nadto z diecezji wrocławskiej parafię Duninowo, odłączoną od Płocka w 1801 r. (1 kapłan, 4 130 wiernych)⁸².

Straty były daleko większe. W celu powiększenia biskupstwa łomżyńskiego diecezja straciła 3 dekanaty: — ostrołęcki z parafiami: Czarnia, Czerwin, Dąbrówka, Kadzidło, Kleczków, Łyse, Myszyniec, Nowa Wieś, Ostrołęka, Piski, Rzekuń, Troszyn, Zalas; dekanat ostrowski z parafiami: Brok, Długosiodło, Jasiennica, Jelonki, Małkinia, Ostrów, Wąsewo, Zeremby Kościelne i dekanat czyżewski z parafiami: Andrzejewo, Boguty, Pianki, Czyżewo, Nur, Rosochate i Zuzel — łącznie 28 parafii, 36 kapłanów i 139 738 wiernych. Niewiele mniejsze były straty na rzecz diecezji wrocławskiej, której odstąpiono prawie całe 2 dekanaty: lipnowski i mazowiecki z 20 parafiami (19 kapłanów, 53 449 wiernych), a nadto wieś Młynarze do archidiecezji warszawskiej⁸³. Dnia 11 XI 1925 r. nuncjusz apostolski w Polsce Wawrzyniec Lauri jako delegat apostolski dekretem *Cum favente Deo* wprowadził w życie bullę papieską⁸⁴.

Powyższe zmiany terytorialne były faktycznie ostateczne z dotychczasowych. Zmiany, które miały miejsce w czasie II wojny światowej miały charakter wyłącznie polityczny i prowizoryczny. Po zajęciu ziem polskich przez wojska hitlerowskie, na mocy dekretu inkorporacyjnego z dnia 8 X 1939 r. o podziale i administracji ziem wschodnich, które weszły w życie

⁷⁷ Tamże. T. 2, nr 97, s. 9 n.

⁷⁸ Tamże. T. 2, nr 99 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przędzieckiego — 5 VII 1924).

⁷⁹ Tamże. T. 3, nr 10 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przędzieckiego — 27 V 1925).

⁸⁰ Tamże. T. 3, nr 43 (Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przędzieckiego — 27 VII 1925).

⁸¹ Tamże. T. 3, nr 96, s. 6.

⁸² J. Wiślicki, *Konkordat. Studium prawne*. Lublin 1926, s. 175.

⁸³ Tamże, s. 174, 177.

⁸⁴ „Miesięcznik Pastorski Płocki”. R. 20: 1925, nr 11, s. 403—407 (Tekst dokumentu).

z dniem 1 XI 1939 r., prawie cała diecezja znalazła się w granicach Rzeszy Niemieckiej. Tylko 7 parafii w rejonie Wyszkowa należało do Generalnego Gubernatorstwa⁸⁵. Diecezja włączona do Rzeszy została podzielona pomiędzy trzy jednostki administracyjne. Parafie leżące na lewym brzegu Wisły zostały włączone do Reichsgau Posen (od 29 I 1940 r. — Warthegau). Stolica diecezji Płock wraz z prawie całym terytorium biskupstwa, przynależnym do 1939 r. do województwa warszawskiego, zostały wcielone do Bezirk Zichenau w Reichsgau Ostpreussen. Wreszcie nieznaczna część diecezji w rejonie Dobrzynia nad Wisłą i Rypina, przynależna w 1939 r. do województwa pomorskiego, została inkorporowana do Reichsgau Danzig — Westpreussen⁸⁶.

Trudno mówić o życiu kościelnym w diecezji w tym okresie, trzeba raczej mówić o jej martyrologium, a to czeka wciąż na opracowanie. Z około 240 parafii i 370 kapłanów diecezjalnych w 1939 r. — w czasie okupacji niemieckiej według relacji ks. Stanisława Figielskiego tylko około 160 kościołów było otwartych i około 200 księży czynnych w duszpasterstwie⁸⁷. Jeszcze przed uwięzieniem biskupa Nowowiejskiego (28 II 1940) Niemcy skierowali do powiatu rypińskiego 6 księży pochodzących z diecezji chełmińskiej do pracy duszpasterskiej, a pozostawali oni w kontakcie z biskupem gdańskim K. M. Splettem. Księża polscy z tego terenu w większości zostali uwięzieni. Biskup Splett, który w dniu 1 XII 1939 r. wbrew konkordatowi polskiemu z 1925 r. został mianowany administratorem apostołskim diecezji chełmińskiej, zwrócił się do nuncjatury berlińskiej o odpowiednie pełnomocnictwa kościelne na te tereny. Jeszcze przed ich otrzymaniem w dniu 12 IV 1940 r. przyjechał do Rypina i urządził tu konferencję duszpasterską. Dokumentem z dnia 22 VI 1940 r. nuncjusz berliński Orsenigo powiadomił biskupa Spletta, że „na skutek wyjątkowo trudnych okoliczności” papież zezwolił mu na administrację tej części diecezji, ale pod warunkiem, że na każdorazowe zarządzenie uzyska zgodę ordynariusza płockiego. Po otrzymaniu wiadomości arcybiskup A. J. Nowowiejski zgodził się na warunkową administrację, ale z wypełnieniem warunków wysuniętych przez Rzym⁸⁸. Ta forma administracji kościelnej w rejonie Rypina i Dobrzynia utrzymała się do 1945 r.

Resztą diecezji zarządzał sam biskup aż do dnia swego aresztowania (28 II 1940). Po wywiezieniu go do Słupna, arcybiskup w liście skierowanym do ks. prał. St. Figielskiego dziekana w Pułtusk, wydanym w nocy 10 III 1940 r., zamianował 3 swoich zastępców, [...] „gdyby wykonywanie rządów diecezji przez niego było niemożliwe. Pierwszym zastępcą byłby ks. biskup sufragan Leon Wetmański, drugim Ciebie [ks. St. Figielski], a trzecim byłby ks. kan. W. Jezusek. Wykonywanie władzy przez wszystkich zastępców byłoby kolejne, to znaczy gdyby nie mógł wykonywać władzy pierwszy zastępca, wykonywałby drugi, a dalej trzeci”. Ponieważ biskup L. Wetmański był również aresztowany, dlatego dn. 1 IV 1940 r. ks. prał. St. Figielski został mianowany proboszczem i dziekanem w Płoc-

⁸⁵ *Le Saint Siège et la situation religieuse en Pologne et dans les Pays Baltes 1939—1945*. Citta del Vaticano 1967, nr 356, s. 537.

⁸⁶ Por. „Atlas Östliches Mitteleuropa”. Hrsg. Th. Kraus, E. Meynen, H. Mortensen, H. Schlenger. Bielefeld 1959. „Blatt 22 Die territorialen Änderungen 1938—1945”; Z. Janowicz, *Ustrój administracyjny ziem polskich wcielonych do Rzeszy Niemieckiej 1939—1945*. Poznań 1951, s. 7 nn.

⁸⁷ *Le Saint Siège*. T. 3, nr 483, s. 762 (12 III 1943).

⁸⁸ Tamże, nr 550, s. 850—851 (7 II 1944); S. Bońkowski, M. Grzybowski, M. Paciuszkiewicz, T. Żebrowski, *Arcybiskup Antoni J. Nowowiejski (1858—1941)*. W: „W nurcie zagadnień posoborowych”. T. 3. Warszawa 1969, s. 385 n.

ku, a dn. 13 IV tr. złożył przepisane wyznanie wiary i przysięgę, a potem przejął obowiązki wikariusza generalnego diecezji płockiej⁸⁹. Wprawdzie pod koniec 1942 r. biskup warmiński M. Kaller zabiegał w Rzymie za pośrednictwem nuncjatury berlińskiej o jurysdykcję nad tą częścią diecezji płockiej oraz częstkami archidiecezji warszawskiej i diecezji łomżyńskiej, które zostały włączone do Bezirk Zichenau, ale „ze względu na delikatność sprawy” zabiegi te spełzły na niczym⁹⁰. Po śmierci męczennickiej arcybiskupa Nowowiejskiego Rzym nadał ks. St. Figielskiemu pełnomocnictwa administratora apostolskiego⁹¹. Z powyższego wynika, że diecezja nie miała osobnego wikariusza generalnego na część wcieloną do Warthegau, czy też na 7 parafii w Generalnej Guberni.

W granicach okupacji niemieckiej znalazła się również poważna część diecezji łomżyńskiej. Tę część Stolica Apostolska dekretem z dnia 13 X 1939 r. za pośrednictwem nuncjatury berlińskiej powierzyła w zarząd biskupa płockiego Nowowiejskiego⁹². Dnia 28 X tr. nuncjusz Orsenigo powiadomił arcybiskupa Nowowiejskiego o decyzji Stolicy Świętej, jego list dotarł do Płocka⁹³. Nie było jednak żadnych możliwości, by arcybiskup mógł zarządzać diecezją łomżyńską, nie wydał też dla tej diecezji ani jednego aktu prawnego⁹⁴. Ta najbardziej nienormalna sytuacja diecezji na przestrzeni jej 900 lat istnienia skończyła się w 1945 r. Informacje podane tutaj nie tyle mają charakter syntetyczny, ile raczej postulują dokładne opracowanie tematu: zarząd i administracja diecezji płockiej w latach 1939—1945.

Ks. Bolesław Kumor

LES FRONTIÈRES DU DIOCÈSE DE PŁOCK

Résumé

L'auteur analyse le changements des frontières dès le XII s. jusqu'a l'époque récente (v. une série des cartes).

⁸⁹ Za odpis obydwu dokumentów dziękuję ks. infuł. W. Jezuskowi; por. *Le Saint Siège*. T. 3, nr 190, s. 286 (10 VIII 1940), nr 356, s. 536—537 (15 II 1942).

⁹⁰ *Le Saint Siège*. T. 3, nr 449, s. 697 (13 XII 1942), nr 456, s. 707 (6 I 1943).

⁹¹ Por. *Le Saint Siège*. T. 3, nr 274, s. 406—407 (5 VI 1941), nr 438, s. 670—671 (3 XI 1942), nr 456, s. 707 (6 I 1943).

⁹² Tamże. T. 3, nr 27, s. 95 (13 X 1939), nr 85, s. 179—182 (3 I 1940).

⁹³ Tamże. T. 3, nr 63, s. 144—145 (9 XII 1939), nr 82, s. 175 n. (30 IX 1939).

⁹⁴ S. Bońkowski i in., *dz. cyt.*, s. 385.